

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені В. Н. КАРАЗІНА

ФІЛОЛОГІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

**АНТИУТОПІЯ У ТВОРЧОСТІ ЯРОСЛАВА МЕЛЬНИКА
(«ДАЛЕКИЙ ПРОСТІР», «МАША, АБО ПОСТФАШИЗМ»)**

Кваліфікаційна робота
студентки 4 курсу
першого (бакалаврського) рівня
вищої освіти
спеціальності 035 «Філологія»
спеціалізації 035.01 «українська мова
і література»
Жигир Софії Олександрівни

Науковий керівник:
Борзенко Олександр Іванович,
доктор філологічних наук,
професор

Харків – 2023

Анотація

Жигир С. О. Антиутопія у творчості Ярослава Мельника («Далекий простір», «Маша, або Постфашизм»)

У дипломній роботі було проаналізовано особливості розвитку жанру антиутопії в контексті постмодерної прози на прикладі романів Я. Мельника «Далекий простір», «Маша, або Постфашизм».

Теоретичною основою стали праці літературознавців, ідеї яких залучено з метою розгляду наступних аспектів: місце антиутопії в системі жанрів, її особливості та трансформація в сучасному літературному процесі.

Дослідження базується на зіставленні творів Я. Мельника з класичними зразками антиутопій ХХ століття задля доведення їхнього зв'язку та відповідності жанрового визначення.

Особливу увагу приділено аналізу новаторських пошуків у межах жанру антиутопії, зумовлених впливом на літературу масової культури. Встановлено та проаналізовано такі специфічні риси, як розширення кола проблематики, видозміна поетики, часова й просторова площини альтернативного майбутнього. Зазначено причини, що зумовлюють популярність романів-антиутопій у сучасному читацькому середовищі.

Ключові слова: Я. Мельник, утопія, антиутопія, роман-антиутопія, передбачення, неогуманізм.

Summary

Zhyhyr S. Dystopia in the Yaroslav Melnyk's work ("The Remote Space", "Masha, or Post-Fascism")

The features of the development of the dystopia genre in the context of postmodern prose were analyzed in the qualifying work using the examples of Y. Melnyk's novels "The Remote Space", "Masha, or Post-Fascism".

The theoretical basis were the works of literary critics, the theses of which were involved in order to consider the following aspects: the opinions of critics regarding

the place of dystopia in the system of genres, its features and transformation in the modern literary process.

The research is based on the comparison of Y. Melnyk's works with classic examples of dystopias of the 20th century in order to prove their connection and conformity to the genre definition.

Special attention is focused on the analysis of innovative trends within the genre of dystopia, caused by the influence on the literature of mass culture. Such specific features as the expansion of the range of problems, the modification of poetics, the time-space plane of an alternative future have been established and analyzed. The reasons determining the popularity of dystopian novels in the modern reading environment are indicated.

Key words: Y. Melnyk, utopia, dystopia, dystopia novel, prediction, neo-humanism.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. НАУКОВО-КРИТИЧНІ ОЦІНКИ ТА ТЕОРЕТИЧНА ОСНОВА ДОСЛІДЖЕННЯ	8
1. 1. Романи «Далекий простір» і «Маша, або Постфашизм» Я. Мельника в науково-критичному осмисленні	8
1. 2. Теоретичні засади вивчення творів Я. Мельника	14
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1	19
РОЗДІЛ 2. РОМАНИ «ДАЛЕКИЙ ПРОСТІР» І «МАША, АБО ПОСТФАШИЗМ»: ЖАНРОВА СВОЄРІДНІСТЬ І КУЛЬТУРНИЙ КОНТЕКСТ	20
2.1. Жанрова своєрідність романів «Далекий простір» і «Маша, або Постфашизм»	20
2.2. Романи «Далекий простір» і «Маша, або Постфашизм» у культурному контексті	26
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2	30
РОЗДІЛ 3. ПРОБЛЕМАТИКА Й ПОЕТИКА ТВОРІВ Я. МЕЛЬНИКА	31
3.1. Проблематика романів «Далекий простір» і «Маша, або Постфашизм» ..	31
3.2. Особливості поетики романів «Далекий простір» і «Маша, або Постфашизм»	39
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3	44
ВИСНОВКИ	45
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	48

ВСТУП

Актуальність. У сучасному літературному процесі існує багато питань, які потребують належного осмислення та детального дослідження. Одним із важливих аспектів є особливості роману-антиутопії ХХІ століття. Зокрема, це аналіз художньої специфіки жанру, причин та результатів його трансформації, взаємопроникнення та взаємозалежності із жанрами фантастики, визначення місця антиутопії серед «високого» та «низького» мистецтва.

Після ознайомлення з критичними та науковими працями як українських, так і зарубіжних авторів, стало зрозуміло, що вони продовжують звертатися до класичних антиутопій, здебільшого оминаючи твори своїх сучасників. Власне, аналіз творчості Я. Мельника обмежується оглядовими статтями та рецензіями, декількома ґрунтовними статтями, яких усе рівно недостатньо, щоб чітко окреслити усі важливі аспекти. Це свідчить про необхідність та актуальність нашого дослідження, адже ми, сучасники автора, зможемо найточніше відчувати всі мотиви, приховані змісти, зрозуміти поетику творів.

Кваліфікаційну роботу виконано в межах наукового семінару «Українська література в контексті культури» на кафедрі історії української літератури Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна відповідно до тематичного плану її наукових досліджень: «Жанрово-стильові особливості та поетика української літератури ІХ—ХХІ століть».

Мета дослідження полягає в розкритті особливостей сучасної антиутопії у творах Я. Мельника «Далекий простір» та «Маша, або Постфашизм».

Поставлена мета передбачає виконання таких завдань:

- дослідити науково-критичні праці про письменника;
- розглянути теоретичний аспект утопії та антиутопії в літературі;
- визначити жанрову своєрідність сучасних антиутопій «Далекий простір» і «Маша, або Постфашизм» у зіставленні з класичними зразками;
- виявити, як масова культура впливає на розвиток антиутопій;
- визначити коло проблем, що порушено в романах Я. Мельника;

— обґрунтувати особливості поетики згаданих творів.

Об’єктом дослідження є романи Я. Мельника «Далекий простір» і «Маша, або Постфашизм».

Предметом дослідження є жанрова своєрідність, проблематика та художня організація антиутопій Я. Мельника «Далекий простір» і «Маша, або Постфашизм».

Методи дослідження обумовлені метою роботи й характером поставлених завдань. Основним методом дослідження є описовий метод. Також було використано метод порівняльного аналізу під час зіставлення текстів Я. Мельника «Далекий простір», «Маша, або Постфашизм» і романів «Який чудесний світ новий!» О. Гакслі, «1984» Дж. Орвела. Контекстуальний аналіз застосовано при розгляді моральних аспектів проблематики творів та їхнього місця в контексті масової культури. Психологічний та естетичний підходи допомогли розкрити мотивацію вчинків персонажів.

Теоретико-методологічну основу складають роботи таких літературознавців й учених з історії та теорії літератури, як М. Матіос, А. Лісс, Б. Пастух, І. Котик, Д. Дроздовський, В. Лученко, В. Агеєва, О. Рокосовська, Г. Улюра, В. Монтрімас, В. Шелухін, О. Пелюшенко, О. Юрчук, О. Копач, І. Скляр, І. Федух.

Теоретичне значення проведеного дослідження полягає в тому, що в роботі було вперше глибоко розглянуто різні аспекти відносно нових творів українського письменника Я. Мельника. Зокрема висвітлено проблему їхньої жанрової ідентифікації та обґрунтовано причини популярності жанру антиутопії в сучасному суспільстві.

Практична цінність дослідження. Результати проведеного дослідження можуть бути використані на уроках української літератури (роман «Далекий простір» включено до шкільної програми 11 класу). Роман «Маша, або Постфашизм» може розглядатися в межах позакласного читання учнів, у факультативній, позаурочній і гуртковій роботі в закладах освіти.

Апробація результатів бакалаврської роботи. Результати дослідження були представлені у вигляді усної доповіді на засіданні наукового семінару «Українська література в контексті культури».

Структура й обсяг кваліфікаційної роботи обумовлені її метою та завданнями. Робота складається з анотацій, вступу, 3 розділів, висновків, списку використаної літератури (30 позицій). Загальний обсяг дослідження становить 51 сторінку (із них 4 сторінки списку використаної літератури).

РОЗДІЛ 1. НАУКОВО-КРИТИЧНІ ОЦІНКИ ТА ТЕОРЕТИЧНА ОСНОВА ДОСЛІДЖЕННЯ

1. 1. Романи «Далекий простір» і «Маша, або Постфашизм» Я. Мельника в науково-критичному осмисленні

Класифікація жанрів у постмодерній літературі дещо втратила чітке розмежування, і тому один і той самий твір різні літературознавці можуть зараховувати як до списку антиутопій, так і до трилерів, авантюрних, психологічних чи філософських романів. У науково-критичних працях, присвячених романам Я. Мельника «Далекий простір», «Маша, або Постфашизм», спостерігаємо, що критики досі не можуть дійти єдиної думки.

Автор «Далекого простору» вважає, що в його романі поєдналися риси трилера та філософської фантастики [Мельник, 2022]. На його думку, центральною у творі є боротьба з системою, яка сприймає за істинний лише «близький простір». Усі створені людиною межі суспільства він порівнює з режимом, але не одним із колишніх, а цілком сучасним. Ця масштабна проблема поступово переходить у ряд мікропроблем, наприклад, свободи та безправ'я, бо «свобода і є ніщо інше як протистояння системі», добра і зла, відкритості та обмеженості, «сліпоті» [Дроздовський, 2014].

У передмові до видання роману Я. Мельника М. Матіос визначила його як виразно антиутопічний роман, підкресливши, що автор уміло використав можливості цього жанру. Зокрема, жанр антиутопії формує відповідне коло характерних проблем. Головна риса світу в антиутопії Я. Мельника – відсутність свободи, як внутрішньої, так і зовнішньої. На думку М. Матіос, художньою домінантою є «феномен людської свободи». Гострою проблемою, що порушується в романі, є самотність людини, яка є не такою, як усі [Матіос, 2013].

М. Матіос також пише, що герої роману намагаються знайти відповідь на екзистенційні загальнолюдські питання: «Хто ми? Звідки? Що таке совість. Мораль. Сумнів. Вибір. Бог. Віра»? [Матіос, 2013]. Ці питання досі не розв'язані, вічні, хоча й розглядалися сотнями авторів раніше, і стосуються, як сказала

критикеса, «проблем Людини і Бога, Совісті і Безчестя, Конформізму і Бунту» [Матіос, 2013].

Антропологічний вимір роману підштовхнув до схожих спостережень інших критиків. Так А. Лісс зауважив, що твір Я. Мельника – це антиутопія, яка досліджує проблему свободи. Б. Пастух також виділив у творі проблему людини в сучасності [Пастух, 2013], а О. Рокосовська, хоч і не наважилася визначити роман як антиутопію, запропонувала коментар про «альтернативний світ» і свободу [Рокосовська, 2013].

І. Котик так само визначає антиутопію за жанр роману. У творі «Далекий простір» він простежує мотиви, що є прикметними для класичних зразків цього жанру, зокрема: «...уніфікація, стандартизація людського існування; канонізація брехні; лікування з метою каліцтва; високий рівень технічного обладнання; перероблений словник та наявність сили, що бореться зі встановленим порядком» [Котик, 2013]. Він наводить ще один аргумент на користь своєї думки: «Текст у тексті – це теж прийом, що в антиутопіях трапляється доволі часто», – і згадує, що в жанрі антиутопії, як і в досліджуваному творі, концепція переважає над психологією [Котик, 2013].

І. Котик зазначає, що з другої частини текст набуває рис трилера через наявні сцени переслідування, втечі та несподівані зміни в сюжеті. Критик висловлюється про притчовий характер роману через високу художню абстрагованість [Котик, 2013].

Д. Дроздовський сприймає твір як історію «...про те, як людина убила Бога і зробилася Богом», і називає філософським романом із помітними трилерно-антиутопічними елементами, а не виключно антиутопією. Саме філософічність роману породжує своєрідну проблематику. Один із прикладів – неможливість бунту як екзистенційного феномену. Бунт головного героя проти тоталітарної моделі суспільства, як вважає Д. Дроздовський, приречений на поразку [Дроздовський, 2014].

Змістовно висловився щодо жанрової специфіки роману В. Лученко у рецензії, що має назву «Далекий простір Мельника: роман поза жанром». Критик воліє вважати, що сюжет характерний для трилера, проблематика для психологічного роману, а сам твір неможливо віднести до якогось одного жанру. Критик заперечив спробу схарактеризувати «Далекий простір» як роман-антиутопію, для якої характерною є не тільки альтернативна історія, а й викриття та засудження політики сучасності. Критик не бачить такого у творі письменника, навпаки, на думку В. Лученка, Я. Мельник «намагається зрозуміти й прийняти всіх» [Лученко, 2013], а не лише викривати й засуджувати. В. Лученко наголошує, що безглуздо шукати зв'язки «Далекого простору» з творчістю відомих майстрів антиутопії: В. Винниченка, Ю. Замятіна, Д. Орвела. Попри окремі ознаки, не варто також називати твір науково-фантастичним або авантюрним романом. Ідеальне визначення за критиком – «роман-метафора, де гармонійно поєднані різні жанри» [Лученко, 2013].

Не тільки критики, але й читачі висловлювали свої враження. Розгляньмо деякі читацькі рецензії. Ось, наприклад, користувачка з нікнеймом *Beige_Ballet_Flats* назвала роман Я. Мельника антиутопією [14], а читач під нікнеймом *Alexkusho* провів паралелі твору з романом-антиутопією Рея Бредбері «451* по Фаренгейту» [14].

Я. Мельник продовжив розкривати проблему людської нерівності та свободи в наступному романі – «Маша, або Постфашизм». Сам автор пише, що це, як і «Далекий простір», «футуристичний роман-трилер, з витягами із книжок, статей та дискусій постфашистського суспільства» [Дроздовський, 2014]. Він додає: «Ми живемо у жорстокому світі, а покликання літератури – чесно показати цю жорстокість» [Мельник, 2016].

У рецензії В. Агеєвої вказано на те, що роман читати складно, а місцями хочеться закрити книгу, щоб утекти від проблеми, які там підіймаються і змушують замислитися. І. Скляр у зв'язку з цим зазначає, що глибина проблематики зумовлена апокаліптичним виміром [Скляр, 2019].

Д. Дроздовський трактує жанр як інтелектуальний трилер про джерела людської жорстокості, а також як «дистопійний філософський роман, у якому художній наратив перекривається вкрапленнями філософсько-публіцистично-політичного гатунку» [Дроздовський, 2016]. Критик також зазначив, що Я. Мельник ставить перед читачами багато складних запитань, на які людство поки що не знайшло відповіді. Де починаються і закінчуються межі людської свободи? Що виокремлює людину з-поміж всього світу та інших істот? Як гуманізм перетворюється на фашизм? [Дроздовський, 2016]

На думку О. Рокосовської, для сучасного літературного процесу характерна дифузія жанру, і твір «Маша, або Постфашизм» – не виняток. Авторка критичного огляду підтверджує це цілим рядом варіантів трактування жанру: «Це вегетаріанський роман. Це соціальний роман. Історичний. Це роман жахів і пригодницький роман. Голівудський. Це також роман ідей. Врешті, це любовний роман. Це антирасистський роман! Це орвелівська антиутопія, антитоталітарний твір» [Рокосовська, 2016].

Г. Улюра пише, що тема твору Я. Мельника характерна для антиутопії, але не нова. Вона закликає читати його не як жанровий роман, а як концептуальну історіософську прозу [Улюра, 2016].

Критик В. Монтрімас підтверджує дискусійність питання про жанр твору і зазначає, що Я. Мельник творить не фантастичну літературу, а «філософський роман зі спробою подивитися на природу людини, суспільства, піддати сумніву очевидні істини» [Montrimas, 2014]. Фантастичний елемент – лише засіб, щоб краще розкрити ідею.

В. Шелухін вважає, що «твір коливається між антиутопією та пересторогою» [Шелухін, 2020], вже вкотре підтверджуючи неоднозначність жанрової системи. Зважаючи на голлівудський сюжет, як здалося автору рецензії, «твір тяжіє то до серйозної психологічної прози, то до жанрового читива, створеного за шаблоном» [Шелухін, 2020]. Також з огляду на жанрову своєрідність ним була висвітлена

думка про схожість роману «Маша, або Постфашизм» з утопічним романом В. Винниченка «Сонячна машина».

На відміну від роману «Далекий простір», де проблематика була сконцентрована на боротьбі людини та системи, тут особливо детально розглядаються вади суспільства, зокрема споживацький характер і насильницьке ставлення до природи, що поступово ставить існування планети та людства взагалі під загрозу. Критик пише, що у центрі – проблема морального вибору людини.

О. Пелюшенко розділяє з більшістю дослідників їхній погляд на твір Я. Мельника як на футуристичний роман-антиутопію, при цьому вона додає такі характеристики: сюрреалістичний і психологічний [Пелюшенко, 2016]. Вона співвідносить творчу практику автора «з тягою до антиутопії та альтернативної історії» [Пелюшенко, 2016]. Жанр антиутопії дає змогу зазирнути в іншу реальність, побачити новий світ і зрозуміти, на що може в альтернативі перетворитися сучасне життя. О. Пелюшенко оцінює майстерність автора роману й ставить його на один щабель з відомими письменниками (Хакслі, Замятін, Орвелл), які працювали саме в жанрі класичної антиутопії [Пелюшенко, 2016].

О. Юрчук, пишучи про прикмети антиутопії у романі Я. Мельника «Маша, або Постфашизм», чітко визначається з жанром і наводить змістовні аргументи на користь своєї позиції. Вона зазначає, що автор моделює суспільство майбутнього, що слідує принципам тоталітаризму. Проблеми свободи людини та класового поділу, які актуалізують письменники в більшості своїх антиутопій, фігурують і в цьому романі. Однак, особливість роману Я. Мельника у тому, що «питання свободи й поділу вирішується не в межах бінарної опозиції людина – людина, а людина – тварина» [Юрчук, 2018].

О. Юрчук знаходить у романі інші риси антиутопії: альтернативна історія, що представлена інтерпретацією майбутнього псевдогуманістичного суспільства. Важливо підкреслити, що новий світ переданий з конкретизацією місця – третя

Зона Четвертого Сектора Євразійського Штату Рейха та часу – XXXIX століття [Мельник, 2019]. Ще одним своєрідним рішенням Я. Мельника є незвичне для жанру зображення проблеми добра й зла. Він не просто пише про жорстокість людей, коли вони знущаються над тварино-людиною, а підкреслює, що суспільство трансформує свою схильність до насильства, прикриваючись гуманністю. Лише унікальні люди як, наприклад, головний герой, можуть критичним поглядом подивитися на сучасну їм дійсність і простежити справжню катастрофу суспільства.

Сюжет, який полягає в зображенні життя після перемоги Німеччини у Другій світовій війні, не є унікальним [Юрчук, 2018]. Його вже використовували український письменник В. Кожелянко та американський Ф. К. Дік у своїх антиутопічних творах «Дефіляда в Москві» та «Людина у високому замку» відповідно. Попри власну позицію, авторка статті не заперечує, що достатньо складно остаточно сказати про природу роману як суто антиутопічну [Юрчук, 2018]. При домінуванні антиутопічних ознак, у романі є натяк на утопічну ілюзію, що передбачає змогу людини перемогти систему. Це підтверджується щасливою розв'язкою [Юрчук, 2018].

У ході дослідження, було також розглянуто й опрацьовано кілька читацьких рецензій. Читачі написали, що книга належить до особливо яскравих зразків жанру антиутопії. При цьому Nanni_Elevan підтвердила думку деяких дослідників про наявність філософського елементу. Вона зазначила, що в основі цієї антиутопії – псевдодемократія [15]. У іншій рецензії від nautnon_marshall вказується на відмінність української антиутопії «Маша, або Постфашизм» від світової антиутопії XXI століття. Для світової характерною рисою є альтернативна історія через декілька тисячоліть, а у творі Я. Мельника майбутнє поєднане з сучасністю, що дає змогу зрозуміти, що нелюдяність поруч. Недарма деякі критики називають цей твір «новим-старим». Користувач під ніком Liliia Gordiienko зауважила, що хоча роман важко та неприємно читати, це необхідно робити, адже в ньому підіймається низка важливих проблем, пов'язаних з

фашизмом, ілюзорністю свободи, централізацією істини, різницею між людиною та твариною.

Розглянувши погляди критиків, літературознавців, читачів та самого автора, можемо сказати, що вони привернули увагу до неоднозначності у визначенні жанрової характеристики досліджуваних романів. Якщо брати до уваги проблематику, то в деяких статтях було зазначено, що роман «Маша, або Постфашизм» є логічним продовженням «Далекого простору». В обох творах письменник приділяє увагу питанням свободи, людини та суспільства, добра й зла, людини та системи.

1. 2. Теоретичні засади вивчення творів Я. Мельника

Працюючи над осмисленням прози Я. Мельника «Далекий простір» і «Маша, або Постфашизм», ми маємо визначити теоретичний інструментарій.

Творчість Я. Мельника належить до постмодерністської літератури, яка почала поступово витіснити модерністську у другій половині XX століття. Ці напрямки скоріше протиставляються один одному, ніж поєднуються. Модерністи цілеспрямовано відходили від будь-яких традиційних стилів і намагалися створити абсолютно нове. Представники постмодернізму пошуки нового вже не ставили за мету, адже, на їхню думку, усе вже винайдено. Єдиний спосіб вирізнитися – спробувати оригінально поєднати вже відомий матеріал. Модерністська література серйозна, а постмодерністська внутрішньо пародійна. У той час як модерністська література орієнтована на елітарного читача, постмодерністська не просто не розділяє літературу на високу та низьку, час на минуле й майбутнє, а свідомо змішує усе, стираючи чіткі кордони та комбінуючи різні теми та жанри.

Прийшовши на зміну модернізму, постмодернізм створює нову естетику. Характерною особливістю постмодернізму є несерйозне ставлення до сучасного та минулого, до традицій, історії, фольклору, що обумовлене головною метою – іронічно переосмислити. Для цього застосовуються різні прийоми, зокрема

парадокси, іронія, гра слів, використання ненормативної лексики, «чорний» гумор. Письменниками допускається фрагментарність у тексті, що передбачає непов'язані між собою часові й просторові межі, а також фабуляція – поєднання реального та вигаданого. Спостерігається тенденція до створення гіперреальності, коли реальність підмінюється симуляцією суспільства, якому завдає шкоди інформаційний простір. Тенденція до інтертекстуальності не зникає, тексти починають поєднуватися між собою.

Одним із популярних літературних жанрів у постмодернізмі є антиутопія. Визначити точну дату появи жанру антиутопії досить складно. Ідеї, що передували її появі, почали зароджуватися ще у працях античних філософів. Про утопічну модель суспільства вперше писав Платон у книзі «Держава» у 370-х роках до н.е. На той час поняття «утопія» ще не існувало. Воно з'явилося пізніше, а саме в 1516 році, з появою книги Т. Мора під назвою «Утопія». Так він назвав описувану державу, а потім це слово стало номінативним. Слово «утопія» перекладається з грецької як «місце, якого немає». Остаточо жанр утопії сформувався пізніше, а на його підставі з початком XIX сторіччя виникла й антиутопія.

XX сторіччя називають сторіччям антиутопії, тому що саме тоді люди довели до критичної межі можливість реалізації соціального ідеалу й одночасно розчарувалися в ньому. Письменники починають показувати інший вектор розвитку, вектор найнижчого, злиденного існування.

В антиутопії описується уявний всесвіт, зазвичай це майбутнє нашої планети, у якому досліджується найгірший сценарій. Наратив базується на описі уявної держави чи суспільства, його політичній структурі. Письменники розвивають думку про різні наслідки того чи іншого розвитку суспільства, часто порушуються питання класової моралі, наслідків технологічного прогресу. У результаті з'являються альтернативні історії: про захоплення світу технічними приладами, навіть про повністю кероване машинами суспільство, а ще про майбутнє, у якому бюрократизм доведений до краю, про світ незрячих, яким

доступний лише близький простір і суспільство, у якому процвітає канібалізм. Усі твори в жанрі антиутопії більшою чи меншою мірою мають викривальний підтекст.

Тематика творів-антиутопій обумовлена настроями, що укорінилися у суспільстві після численної кількості потрясінь, двох Світових війн, голоду, злиднів і невпевненості в завтрашньому дні. Письменники замислювалися про майбутнє й описували у творах фантастичні події. Наприклад, двобій світу людей та машин, зустріч з інопланетними істотами, політичні ідеології, доведені до гротеску, наслідки технологічного прогресу, життя після апокаліпсису тощо [Федух, 2015].

В антиутопічному суспільстві пропаганда часто використовується для контролю, а бажане подається за правдиве. Встановлюється заборона на інакомислення та індивідуальність, висловлювання людини піддаються цензурі, її свобода обмежується. Члени такого суспільства бояться змін, хоча й живуть у нелюдському становищі. Таке суспільство – викривлена ілюзія досконалого утопічного світу.

Таким чином, антиутопія зображує умовний простір, у якому людство дегуманізується і проживає страшне життя, вважаючи це за норму. Цим суспільством найчастіше правлять тоталітарні режими, які нерідко стикаються із серйозними екологічними катастрофами. Загальний перелік проблем, яких може торкатися автор, починається з політичних та соціальних і закінчується релігійними, духовними, моральними проблемами. Звертаючись до антиутопії, автори діляться своїми побоюваннями, намагаються попередити членів суспільства, щоб вони звертали увагу на світ, у якому вони живуть, і усвідомлювали, які наслідки можуть супроводжувати сучасне життя.

Головний герой антиутопії нерідко відчуває, що з суспільством щось не так, а в один момент усвідомлює катастрофу й щосили намагається її спочатку подолати, а потім утекти. Він інакомислячий і ставить під сумнів систему,

заручником якої став. Через його дії та думки читач розпізнає справжні вади утопічного світу, що описується автором.

Поруч з головним героєм нерідко діє так званий персонаж-трикстер, якого не можна зарахувати ні до позитивних, ні до негативних. Трикстер постійно порушує заборони та встановлені правила, користуючись хитрощами. Він виконує функцію каталізатора. Будучи налаштованим проти системи, має на меті схилити до цього й оточення. Такий герой показує головному персонажу інший світ, розкриває йому очі на правду й тим самим безповоротно змінює його. Разом вони починають діяти заради знищення системи.

Таким персонажем-трикстером переважно виступає особа протилежної статі, що стає підґрунтям для зародження любовної лінії. Відчувши силу кохання, герої стають рішучими й готовими протистояти встановленим порядкам. На жаль, навіть кохання не здатне перемогти, бо більшість антиутопій замість загибелі режиму демонструють згасання людини та неможливість подальшої боротьби. Переважно антиутопії не мають однозначно щасливої кінцівки. Герої або втрачають кохання, або стають жертвами могутньої та непохитної системи.

У сучасній літературі антиутопія розглядається поруч із жанрами фантастики, зокрема наукової фантастики. Однак антиутопію й фантастику не можна ототожнювати. Антиутопія пов'язана з проблемами й суперечностями, наявними в сучасному суспільстві, а наукова фантастика не прагне зобразити культурно-історичні та моральні фактори. Для цього жанру важливіше показати науково-теоретичний метод і захопити читача новим відкриттям. Фантастика передбачає залучення надприродних ситуацій, на які ніяк не впливає дійсність. В антиутопії саме дійсність є основним елементом: усі події відбуваються в державі, яка частіше має прототип із реального життя. Якщо фантастика й використовується в антиутопії, то слугує лише другорядним елементом, який допомагає розкрити основний аспект – соціальний.

Антиутопія є результатом розвитку жанру утопії й протиставляється їй. Події класичної утопії відбуваються в ідеалізованому світі, який досягнув

досконалості в законах, уряді та соціальних умовах. В утопіях немає таких проблем, як війна, хвороби, бідність, гноблення, дискримінація, нерівність тощо. Термін «утопія» був запроваджений Томасом Мором у його книзі «Утопія» 1516 року, в якій розповідалося про ідеальне суспільство на вигаданому острові. На відміну від утопічної літератури антиутопічна досліджує небезпечні наслідки політичних і соціальних структур для майбутнього людства. За визначенням, «утопія» – це суспільство, в якому люди проживають ідеальне та досконале життя. Виходячи з цього, можна сказати, що в утопії увага акцентується на демонстрації позитивних сторін, антиутопія, навпаки, прагне вказати на негативні. В утопії всі вільні й живуть за законами, бо самі прийняли таке рішення, в антиутопії відбувається нав'язування стилю життя, встановленого кимось, тобто люди живуть невільно, їхні свобода та права обмежуються. Утопія акцентує на тому, що людина розумна і їй під силу побудувати досконалий світ за допомогою розвитку науки й техніки. Антиутопія стверджує, що людина недосконала й соціальне зло неможливо подолати [Eckart Voigtsand Alessandra Boller, 2015].

Сьогодні художня література в жанрі антиутопії стає дедалі більше націленою на молодшу аудиторію. На перший план виходять романи на кшталт «Голодних ігор» С. Коллінз та «Дівергента» В. Рот, у яких поруч з любовною лінією молодих борців проти системи описується постапокаліптичний простір, високотехнологічне майбутнє тощо. Останнім часом кінематографів і глядачів усе більше приваблюють подібні сюжети й спроби візуально представити те, що неможливо навіть уявити.

Опрацювавши теоретичний матеріал, можна сказати, що письменники звертаються до жанру антиутопії для передачі свого альтернативного бачення майбутнього й тим самим змушують читачів замислитися про соціальне та політичне середовище, у якому вони живуть. На сьогодні антиутопія – один із провідних та найцікавіших самостійних жанрів постмодерністської літератури.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1

Завершуючи розділ, зазначимо, що в сучасному літературознавстві, попри численну кількість критичних робіт, антиутопія як окремий феномен постмодернізму до кінця не досліджена. З цієї причини літературознавці не мають згоди в трактуванні проблематики та жанрової специфіки романів Я. Мельника «Далекий простір» і «Маша, або Постфашизм».

Антиутопія – відносно нове літературне явище, яке протиставляється утопії. Вона має зв'язки з багатьма жанрами постмодерної прози, але найпомітніший зв'язок антиутопії з фантастикою. При цьому ототожнювати ці жанри не можна, адже кожен має своє характерне коло тематики, проблематики, поетики та інших визначальних рис. Зібраний матеріал окреслив тенденції в аналізі творчості Я. Мельника, які ми будемо враховувати в подальшій роботі.

РОЗДІЛ 2. РОМАНИ «ДАЛЕКИЙ ПРОСТІР» І «МАША, АБО ПОСТФАШИЗМ»: ЖАНРОВА СВОЄРІДНІСТЬ І КУЛЬТУРНИЙ КОНТЕКСТ

2.1. Жанрова своєрідність романів «Далекий простір» і «Маша, або Постфашизм»

У цьому розділі розглянемо жанрові особливості творів Я. Мельника з урахуванням теоретичного матеріалу та культурного контексту, що стосується пари «утопія/антиутопія».

З початком XX сторіччя спостерігається наростання популярності антиутопій. Багатьма авторами було створено чимало зразків жанру, у яких відобразились уявлення тогочасних мислителів про досконало влаштований світ. Як приклад можемо навести «Ми» Є. Замятіна, «451 градус за Фаренгейтом» Р. Бредбері, «Володар мух» В. Голдінга, «Населений острів» братів Стругацьких та інші.

Утопія – це світ суцільного процвітання й соціальної рівності. Натомість в антиутопіях суспільна система, задумана як раціональна і досконала, стає для багатьох покаранням. Найбільш популярні зразки жанру антиутопії були створені Олдосом Гакслі та Джорджем Орвеллом – двома відомими авторами, які зобразили в романах власну інтерпретацію майбутнього.

О. Гакслі у романі «Який чудесний світ новий!» досліджує кастове суспільство, де завдяки науковому прогресу людей позбавили болю, страждання, а разом з тим і можливості обирати своє покликання. Учень О. Гакслі був Дж. Орвелл. Саме це прізвище назвав Я. Мельник серед тих авторів, які йому близькі [Дроздовський, 2014]. Також він зазначив, що несвідомо в романі «Далекий простір» показав людину «орвелівського» зразка у світі новітніх технологій [Дроздовський, 2014]. Дж. Орвелл також написав роман-антиутопію «1984» про тоталітарне майбутнє, підконтрольне владі «Великого Брата», і долю тих, хто намагався протистояти системі.

Обидва романи, як і більшість антиутопічних творів, зосередженні на детальному зображенні майбутньої моделі світу. Їх об'єднує наявність любовної

лінії та героя-інакодумця, значна роль пропаганди з боку влади та соціальна розмежованість, непереможність системи та в кінцевому результаті крах індивідуалізму. Авторів хвилює вектор розвитку тоталітарного устрою, технічного прогресу, що використовується для впливу на маси, обмеження людської свободи [Mijntje du Pont, Mrs. Linders, 2017]. Більшість з перелічених рис ми бачимо й у літературі XXI сторіччя, але особливість антиутопії в тому, що вона завжди розкриває погляд автора на соціальні та політичні проблеми сучасного суспільства. Різниця у майже століття істотно впливає на контекст і змінює тематику антиутопій, зокрема, актуальними стають теми екології, вегетаріанства, здоров'я, економіки та новітніх технологій.

Романи Я. Мельника є сучасними версіями жанру, що, з одного боку, зросли на основі класичних антиутопій XX століття та історичного й соціального досвіду тієї доби, а з другого, зазнали певної трансформації в межах культури постмодернізму.

Відомо, що фальшиві утопічні погляди ідеологів фашистської Німеччини, зокрема про існування «вищої» і «нижчої» раси, на ділі втілювалися в жахливу антиутопію. У книзі «Маша, або Постфашизм» автор з художньою метою використав цю ідею і припустив, як вона могла бути реалізована в майбутньому. Роман має специфічну композицію: події з життя героїв супроводжують вставні описи – стилізовані фрагменти з газети «Голос Рейха». Зі статей під назвою «Довитоків нашої цивілізації» ми дізнаємося про історію суспільства в четвертому тисячолітті. Після першої невдалої спроби поділити людей на «вищих» і «нижчих» у середині XX сторіччя експерименти фашистів не припинялися. Останній вдалий полягав у тому, що багатьох людей поколіннями тримали в повній ізоляції, доки вони повністю не втратили здатність мислити, переживати емоції й навіть розмовляти. Цей новий, штучно створений вид істот назвалисторами. Унаслідок цього жахливого соціального експерименту з'явилося нове суспільство, що існує в часи Постфашизму.

Роман «Далекий простір» заснований на інших передбаченнях майбутнього розвитку суспільства. Основні події відбуваються 2134 дня 8-го сектора 17-го числення в мегаполісі, де живуть незрячі. Цим людям невідома картина реального світу – «далекого простору», натомість вони задовольняються лишень «близьким простором», що оточує кожного окремо й дорівнює у середньому 1 м 30 см. Це місто перебуває під контролем такого собі Державного Об'єднання.

Герої обох творів спершу сприймають світ як правильний і майже досконало впорядкований. У романі «Далекий простір» світ презентовано державою, у якій люди за будь-яких обставин почувають себе нормально, їм не знайома смертельна туга, незадоволення. У романі «Маша, або Постфашизм» зображено суспільство, у якому поряд із громадянами, яким дозволено не працювати, а «просто спати та їсти» [Мельник, 2016], існують стори. Це ті самі люди, яких навмисно кілька тисячоліть тому примусово позбавили усього людського. Тепер ці стори виконують роль домашньої худоби, яка не має жодних прав і повністю належить своїм власникам. Головна функція сторів – бути їжею для людей або робочою силою. Для цього створені ферми, м'ясокомбінати, ринки. Усе, як у сучасному нам ХХІ сторіччі, але замість корів, курей та свиней існують стори.

Разом з головними героями ми потрапляємо в ці утопічні світи й починаємо поступово бачити їхні «баги». Головний герой роману «Далекий простір» Габр виходить поза межі «нормальності», адже до нього повертається зір. Головний герой роману «Маша, або Постфашизм» Діма помічає у свого стора Маші почуття ніжності та наповнений сенсом погляд поруч з абсолютно нелюдськими звичками. Йому з дитинства нав'язували думку про те, що стори керуються виключно інстинктами й не здатні до чогось більшого.

Чим далі ми заглиблюємось у ці твори, тим більше переконується, що поступово зовні досконалий «утопічний» світ, зображуваний автором, перетворюється на антиутопію. Твори сприймаються як засторога й попередження про те, до чого можуть привести соціальні експерименти, що нехтують основами моралі.

Важливо врахувати, що в утопіях напруга виникає між дійсністю й бажаним ідеалом: їхні автори намагаються зрозуміти, що таке ідеальне суспільство, як саме воно має бути влаштоване. Натомість в антиутопіях цей світ майбутнього вже настав, але щось пішло не так. Тут головна проблема зміщується. Тепер вона зосереджується на стосунках особистості зі світом або «ідеальною» соціальною системою. Як правило, ця система є тоталітарною, що обмежує людські можливості. Габр стикається з політикою Державного Об'єднання, а Діма з політикою Ради Рейха.

Герої творів Я. Мельника втрачають відчуття повної належності до світу, стають зайвими. У «Далекому просторі» бачимо, що спочатку герой не розуміє своєї інакшості. Більше того, він звертається до спеціального центру порятунку, щоб його «вилікували», тобто позбавили зору. Але Габр уже не може повернутись до минулої версії себе, адже побачив красу природного світу та недоліки мегаполісу, почав відчувати радість і згодом долучився до групи вигнанців, так само зрячих на чолі з Оксом, які замислили переворот.

У романі «Маша, або Постфашизм» Діма хоче мати високий соціальний статус. Він працює в газеті «Голос Рейха» й з гордістю двічі на тиждень випускає репортажі про успіхи м'ясокомбінату. Крім того, він продовжує справу батька: ріже й розбирає сторів на частини, коли його кличуть односельці. Поступово в нього закрадаються припущення про те, що стори мають багато схожого з людьми, але він відганяє від себе ці думки. У суспільстві з'являється Дорман і його прибічники, які стверджують, що стори – теж люди, і наводять на доказ цього результати експериментів. Ходять чутки, що ніби діти сторів, вирощені поруч зі звичайними дітьми, не відрізняються від людей. Герой продовжує сумніватися, адже визнати, що стори – це теж люди, означає визнати себе та своїх предків канібалами. Зрештою Діма стає респондентом революційних статей у газеті, які згодом забороняються владою як небезпечні.

Суспільство, зображуване автором, має не тільки класовий розподіл на «вищих» та «нижчих», але й на прибічників та інакодумців системи, між якими

буквально є межа. І якщо перший поділ впорядкований владою, то інший через неконтрольованість сприймається як загрозовий і приречений на знищення. Мета тих, хто стоїть на чолі, не в тому, щоб зробити суспільство кращим для життя, а в тому, щоб зберегти усталені норми, навіть якщо вони суперечать людському існуванню. Для цього приховуються факти з минулого, повсюди працює пропаганда, а багато звичних для ХХІ сторіччя слів вживаються як історичні, беручись у лапки. Наприклад, «далеко», «сміх», «бачити», «радість», «віра», «мистецтво», «свобода». Виходить, що існувати в такому суспільстві може тільки безголоса маса, яка задовольняється примітивними потребами, не здатна до роздумів та переживань, а здорову психічно людину подібне майбутнє просто знищить.

Попри наведені вище спільні риси, сучасні антиутопії не можна ототожнювати з класичними. Для літератури ХХІ століття характерний симбіоз жанрів. Стандартні риси антиутопії розмиваються, коли до них додаються ознаки трилера, науково-фантастичного, вегетаріанського чи авантюрного роману. Підтвердженням цього явища є неоднозначні коментарі щодо визначення жанру творів «Далекий простір» та «Маша, або Постфашизм» як серед критиків, так і в інтерв'ю самого автора. В одному з джерел Я. Мельник визначає їх як дистопічні романи [Мельник, 2021], в іншому називає «Далекий простір» трилером або філософською фантастикою [Мельник, 2013], а «Маша, або Постфашизм» футуристичним романом-трилером [Дроздовський, 2014].

Літературний термін «трилер» зустрічається надто часто в характеристиці творчості Я. Мельника, тому пропонуємо заглибитися в його суть та визначити вплив на аналізовані твори. Жанр трилер існував з античності, але особливої популярності набув за останні два десятиріччя. Його головна мета – захопити читача, викликавши максимальну емоційну реакцію і нестерпне бажання дізнатися, що відбудеться на наступній сторінці. Сюжет романів «Далекий простір» і «Маша, або Постфашизм» саме такий: динамічний, напружений, зворушливий, повний загадок і перешкод для головних героїв. Місцями він

жахас потворними деталями, подекуди викликає тривогу, але поки читач не дізнається, як склалася доля Габра та Діми, не втамує свою цікавість. Однак, особливостей жанру трилера недостатньо, щоб повною мірою схарактеризувати твори, саме тому його доцільно вживати як доповнювальний до антиутопії.

Поряд із характеристиками трилера варто зазначити вплив на «Далекий простір» і «Маша, або Постфашизм» фантастичного та футуристичного елементів. Саме за допомогою фантастики автор зміг змоделювати два абсолютно різних суспільства майбутнього, але це не просто фантастичні твори. Фантастичні обставини допомагають викрити недоліки нового світу антиутопії, застерегти читачів від подій та новітніх пристроїв, які змінили хід історії. Не менш важливим у романах є філософічний складник. Екзистенційне питання людської свободи, вплив ідеології на суспільство, а також тотальний контроль – це все можна зустріти на сторінках книг Я. Мельника.

Наразі розглянемо жанрові особливості дистопічного роману та з'ясуємо, який зв'язок він має з антиутопічними творами письменника. Річ у тому, що думки дослідників з визначення дистопії відрізняється. Одні розглядають дистопію та антиутопію як синоніми, ототожнюючи їхнє значення. Інші, як, наприклад, В. Чалікова, протиставляють ці поняття, підкреслюючи, що антиутопічний світ – це карикатурне утопічне майбутнє, яке ще не настало, а дистопічний світ – це сучасність з її негативними проявами, недоліки якої можуть підсилюватися в майбутньому. Ми не знаємо, якої думки дотримується сам автор, але можемо висунути припущення, що в обох романах Я. Мельник все ж намагається викрити ідею утопії, продемонструвати, що криється під завісою ідеального суспільства, і чи всім громадянам таке життя до вподоби. У творі «Маша, або Постфашизм» виявилось, що суцільне задоволення життям досягається експлуатацією людиноподібних істот сторів, а в «Далекому просторі» осліплені мешканці Державного Об'єднання позбавленні права вибору з народження, через це вони не мають критичного мислення й апріорі не можуть бути незадоволені.

2.2. Романи «Далекий простір» і «Маша, або Постфашизм» у культурному контексті

Знайомство з текстами показує, що вони не тільки орієнтовані на традиції світової літератури, але й виростили на основі сучасного культурного контексту. Хоч дія антиутопій відбувається в майбутньому, вона про сьогоднішній, а іноді й про вчорашній день.

На автора та його творчість не могли не вплинути популярні тенденції західного світу, налаштовані на дослідження майбутнього з різноманітними передбаченнями. Зображення альтернативних історій, фантастичних всесвітів набуло особливої популярності в коміксах, відеоіграх та кінематографі. Беремо до уваги, наприклад, Marvel, DC або прокати фільмів «Голодні ігри», «Той, що біжить лабіринтом», «Дівергент». Такий сплеск інтересу обумовлений переходом нашого суспільства на стадію посиленого інформаційного розвитку та відповідними змінами у світобаченні. З появою гаджетів, персональних комп'ютерів, VR окулярів, метавсесвіту людина зрозуміла, що можна не обмежувати свою уяву. З усім, що підвладно нашим рецепторам, ми давно знайомі, набагато цікавіше досліджувати невідоме. Це стосується і авторів, і читачів.

Обмеженість простору та відсутність зору в людей у романі «Далекий простір» метафорично може трактуватися як зосередження уваги сучасного суспільства на тому, що знаходиться на відстані витягнутої руки, наприклад, на екрані смартфона та в соціальних мережах, і абсолютна байдужість до того, що відбувається в реальності. Подібно до натовпу сліпих, які в романі не помічають «потворні стіни, потворні конфігурації будівель, бруд і купи розкиданих всюди відходів» [Мельник, 2019], люди не помічають глобальні екологічні проблеми. Ми забуваємо про важливі речі життя, не сприймаємо тих, хто думає по-іншому і не хочемо підіймати голову, щоб побачити небо [Мельник, 2014].

Наслідки технічного прогресу – це не єдине, що хвилює сучасні покоління. Через постійне втручання у природні процеси й намагання їх підкорити в найближчому майбутньому наші нащадки можуть стати свідками глобальних екологічних і демографічних катастроф. На сьогодні мільйони видів тварин знаходяться під загрозою вимирання, а причина тому – нещадне ставлення людей. Уже прийнято багато застережливих заходів, частина населення планети відмовилася від вживання м'яса, але проблема не зникла. Цієї теми опосередковано торкнувся і Я. Мельник у романі «Маша, або Постфашизм». У псевдо неогуманістичному суспільстві планетарної держави Рейх замість тварин фізичному насильству підтягаються стори. Експлуатування їхньої праці, утримання в жахливих умовах та позбавлення життя вважаються цілком нормальними. Усі ці події настільки детально описані автором, що багато читачів після закінчення роману вирішили стати вегетаріанцями [Мельник, 2016]. Як приклад, наведемо промовисту цитату з тексту: «...вихопивши довгого ножа, щосили всадив його їй під ліву грудь. Здається, ніж пройшов повз серце. Руда видала страшний крик... Я швидко вийняв вузьке закривавлене лезо і повторив спробу» [Мельник, 2016].

Парадокс у тому, що людина не розуміє своєї безжальності, не співчуває тому, що відчуває тварина, поки не поставить себе на її місце. Я. Мельник пише, що фрази на кшталт «мені якось треба жити й виживати» – не виправдовують. Людина не має права знущатися з інших, як і не має права обирати між людиною та твариною, хто «вищий», а хто «нижчий». Лозунг Партії консервативних гуманістів «Ми поїдаємо собі подібних!» повинен пробудити свідомість читача, адже він стосується не тільки сторів у вигаданому світі, а ще й нашого життя. Застереження автора тут полягає в наступному: жорстоке ставлення до тварин призводить до жахливого ставлення до людей. Як ми пам'ятаємо з історії, один раз це вже спрацювало. Тоді людству вдалося перемогти фашистські ідеї, але якби не було скотних хлівів, не було б і концтабору. Питання в тому, чи вдасться

нам зробити це знов, коли виникне потреба, враховуючи той факт, що вже сьогодні ми не часто сприймаємо іншого за рівного собі.

Сучасні антиутопії дуже близько стоять до наукової фантастики, а фантастика зараз – це мейнстрим. Подорожі в часі, космічні польоти, дивовижні передбачення того, що на нас чекає, передові технології дають людям ті емоції, яких вони не мають у звичайному житті. Бажання втекти від абсурдності та буденності в альтернативну реальність – одна з причин популярності фантастики. Книга може задовольнити цю потребу. Вона є дверима у світ свободи, а свобода – це бути не «тут і тепер», а «там і десь» [Мельник, 2021]. Тільки у мріях про майбутнє людина може не обмежувати свою фантазію, і це захоплює. Цікаво не тільки самому уявляти майбутнє, але й досліджувати думки інших, що записані на папері.

Існує припущення, що читачам подобаються антиутопії, бо вони нерідко ототожнюють себе з головними героями й разом з ними повстають проти несправедливості. Опозиція добра та зла бере свій початок із давнини і є зрозумілою для будь-якого рівня літературної обізнаності. Кожній людині доводиться відстоювати свою правду протягом життя, боротися з кимось «вищим» на шляху до мети й тому, коли вона читає про Габра, який протистоїть брехливій політиці Державного Об'єднання і жорстоким ідеям компанії терористів на чолі з Оксом, або про Діму, який тікає в гори, ховаючись від Спецслужби ВКР, щоб врятувати кохану, це з великою імовірністю знаходить душений відгук.

Дослідники соціологічних наук, говорячи про постіндустріальне суспільство, згадують про ескапізм, тобто бажання людини втекти від сучасної реальності. Найпопулярніший приклад ескапізму серед молоді – захоплення відеоіграми. Є й інші способи це зробити, зокрема за допомогою читання книг про мультивсесвіт, альтернативні реальності, паралельні світи. Захопившись цікавим сюжетом, на певний час можна забути про власну драму, побутові проблеми. У статті «Ескапізм як соціокультурне явище сучасності» А.

Новохатько називає антиутопію прикладом фентезійної ескапістської літератури [Новохатько, 2018].

Отже, можна сказати, що сучасна антиутопія розвивається разом із суспільством і збагачується з його тенденцій, потреб, проблем та моральних орієнтирів. Дія твору переміщується у знайоме читачу середовище, пов'язане з інтернетом, соціальними мережами, космічними пригодами, мегаполісами та відеоіграми. Водночас автори показують, що людство XXI століття має боятися не тільки впливу на світ технологій, але й впливу на світ самих людей, їхньої моральної деградації та згубних дій щодо планети.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2

Сучасні антиутопії перебувають на периферії між класичним варіантом жанру та постмодерністською фантастикою. З одного боку, вони багато в чому наслідують традиції, які були представлені ще О. Гакслі та Дж. Орвеллом, їхніми сучасниками та попередниками. З іншого ж, сучасні антиутопії поступово дистанціювалися від них тематикою, проблематикою та моделлю описуваних світів. Якщо раніше люди не замислювались та не підіймали теми фемінізму, перенаселення, геномодифікацій, роботизованого всесвіту зі штучним інтелектом, то зараз ці теми стають центральними в антиутопіях.

У межах сучасних літературних тенденцій до злиття жанрів антиутопії увібрали в себе риси трилера, психологічного, філософського, авантюрного роману, роману-застереження, через що інколи постає проблема в їхній ідентифікації. Однак ця взаємодія з іншими жанрами й запозичення їхніх рис не свідчить про занепад антиутопії та остаточну асиміляцію жанру. Навпаки, як найбільш теоретично обґрунтована, антиутопія лише адаптується під реалії та, як бачимо, досить успішно продовжує своє існування в сучасній літературі.

РОЗДІЛ 3. ПРОБЛЕМАТИКА Й ПОЕТИКА ТВОРІВ Я. МЕЛЬНИКА

3.1. Проблематика романів «Далекий простір» і «Маша, або

Постфашизм»

У цьому розділі розглянемо проблематику й поетику творів Я. Мельника, визначимо, чим згадані аспекти сучасних українських антиутопій відрізняються від тих, що представлені в класичних зразках жанру.

Антиутопії виражають проблеми, актуальні своїй епосі та часу. Ранні зразки антиутопій в основному зосереджені навколо однієї з двох проблем: особистість та тоталітарний устрій або особистість та можливості технічного прогресу. Із розвитком жанру антиутопії відбувалась переоцінка суспільних цінностей, що сприяло зміні та розширенню кола проблем. Утворення нових суспільно-політичних рухів за людські права, рівність, захист навколишнього середовища свідчать про те, що на початку ХХІ століття суспільство має підвищений інтерес до проблем, пов'язаних з екологією, нестачею ресурсів, расизмом та культурою споживання. Слід також відзначити появу феміністичних, соціальних, постколоніальних, екодистопій та інших різновидів антиутопій.

В обох досліджуваних романах Я. Мельник за усталеною традицією антиутопії актуалізує конфлікт між героєм та суспільством, в основі якого лежать тоталітаристські засади. Наприклад, Габр живе в Державному Об'єднанні з численними підрозділами, один із яких має промовисту назву Міністерство контролю. Керівництво має цілковиту владу над усіма сферами життя населення: нав'язує свою політику, приховує правду, унеможлиблює будь-які прояви бунту, виправдовує відсутність демократії.

Діма, головний герой іншого роману, є жителем планетарної держави Рейх, витоки якої теж зрозумілі з назви. Утворилася вона шляхом перемоги фашизму й встановлення єдиного світового порядку. Як стверджує історія, попри всі побоювання, населяють її не монстри, а, здається, звичайні люди, схожі на своїх предків, які борються за людяність, толерантність, свободу слова, рівність, а ще вони відмовились від науково-технічного прогресу, щоб не шкодити планеті.

Тільки от усе це – за подвійними стандартами. З одного боку, їхній гуманізм настільки прогресував, що вони відмовились від експлуатації та вживання в їжу тварин, а з іншого, ферми курей, свиней та іншої худоби підмінено фермами сторів. Як уже було зазначено, це люди, яких роками тримали в таких жахливих умовах концтаборів, що вони здичавіли й нагадують про своє людське походження тільки зовнішністю. Це та ненормальна основа, на якій тримається все в державі, тому керівництво намагається будь-якими методами приховувати реальні факти.

Світ Державного Об'єднання поділено на раси «зрячих» та «незрячих», і між їхніми представниками, звісно, немає рівності. Зрячі захопили владу й живуть у Тихому Куточку, як колись їхні предки, користуючись усіма привілеями. Чи розуміють «незрячі», що вони обділені? Ні. Адже влада зробила все можливе, щоб запевнити їх у зворотному. Маленька група за однією з ознак вирішила, що вона вища за інших. Здавалося б, це неправильно, але автор не виказує чіткої позиції й відкрито не засуджує зрячих. Зважаючи на це, можемо припустити, що Я. Мельник так хотів порушити **проблему нерівності, расизму, обмеження людських прав та свобод**, однак, при цьому залишив читачам право робити висновки.

Схожу проблему бачимо й у романі «Маша, або Постфашизм». У передмові Я. Мельник пише, що, подаючи любовну історію між представниками різних рас, він хотів продемонструвати, що люди «нижчої» раси можуть перейти до статусу «вищої», якщо їм надано необхідні для цього умови [Мельник, 2016]. Отже, йдеться про роль оточення та середовища у становленні та формування людського в людині, а також про відмінності між людьми і тваринами.

Можливість опинитись по обидва боки усталеної дійсності породжує в головних героїв відчуття інакшості. Вони повноцінно не належать ні до однієї з груп. Габр постійно ставить собі питання на кшталт: «Ну, гаразд, а що ж я?», «Чого я хочу?», «Що я за людина?», «А що мені потрібно?», «Що я таке?», «Чого я насправді хочу?», «Що мені робити?» [Мельник, 2019]. Головного героя оточує

морок, залізні труби, бруд, люди, одягнені в лахміття. Йому як зрячому стають доступними ті можливості, яких не мають інші. Передусім це почуття, емоції. Не дивно, що його не розуміє ні кохана, ні друг, ні навіть рідна мати. Габр усвідомлює усі жахіття, але не вони його лякають, найбільший страх викликає перспектива стати ізгоем. Головному герою спочатку хочеться заплющити очі. І дійсно, це ж легко, і всі проблеми вмиг зникнуть, але внутрішньо щось підказує йому відмовитися від цього. Несподівано для себе він бачить море. Безкрає блакитно-синє полотно дивує його, дарує почуття свободи. Чим більше він бачить, тим глибше він себе розуміє і тим далі віддаляється від інших. Врешті-решт він вимушений покинути все й шукати щастя у світі «зрячих», але й там йому немає місця, про що свідчать його страждання та роздуми: «Хіба йому потрібні були міністерство, влада, ось цей будинок?», «Навіщо він вліз у не своє життя?» [Мельник, 2019].

Діма теж починає замислюватись стосовно того, що заважає йому жити, як раніше: «Чому ж я не можу так жити, зі щасливим відчуттям власної святості...» [Мельник, 2016]. Він хоче перестати думати, що стори – теж люди: «...навіщо в мене ввійшла ця жахлива підозра щодо сторів, від якої все холодне в душі?» [Мельник, 2016]. Однак, з кожним днем тільки сильніше пересвідчується у цьому. Про остаточний розрив із минулим устроєм життя свідчать слова про дружину та сина: «...я внутрішньо віддалився від них і їхніх думок. Відтепер – вперше – у мене була своя таємниця, пов'язана з чимось глибоким у мені» [Мельник, 2016].

Із почуттям інакшості пов'язана **проблема ескапізму** головних героїв (з англійської escape – «втеча»). Отже, якщо не можна боротися, треба спробувати втекти від дійсності. Ця втеча є не тільки психологічною, але й фізичною – в «новий світ». Про цей «новий світ» героям майже нічого не відомо: вони лише мають здогадки про його існування, припущення, віру в те, що він кращий, що люди там кращі, що вони знайдуть там заспокоєння для своєї душі. «Цілком можливо, що Рейх — це лише... невелика частина планети» [9], – такими

припущеннями обмінюються учасники групи опозиції. Головні герої погоджуються на невідомість в обмін на дійсність, яка їм чужа. Діма з Машею повертаються у світ минулого, у двохтисячні роки. Символічним є епізод наприкінці твору, коли на фразу Дубова, очільника походу: «Завтра ми зустрінемося з нашим минулим», – хтось відповів: «Або з майбутнім» [Мельник, 2016]. Ця фраза належить, як зазначено у тексті, «іншому голосу», тобто персонаж тут не зазначений. Припускаємо, що це не була фраза конкретного персонажа, а звернення самого автора до читача, адже вона підводить до провідної ідеї твору.

Початок двохтисячних, ХХІ століття, є часом стрімкого розвитку людства, що підтверджується як появою нових технологій, підвищенням рівня життя, так і ставленням людей одне до одного. Я. Мельник, імовірно, спонукає сучасників до продовження цієї тенденції та примноження в майбутньому, щоб з настанням чотиритисячного року наш світ був інакшим, ніж у Діми, щоб він не виглядав як повернуте минуле.

Габр із роману «Далекий простір» теж вирушає в далеку невідомість, «...туди, куди хотів, куди прагнула душа», «далеко за вершини гір» [Мельник, 2019]. Бажання вирватись із замкненої дійсності автор наприкінці роману порівнює з великим білим птахом, «що б'ється в міське вікно на сьомому поверсі, безсило сповзає біля гарячої батареї на килимок у жовтій кімнаті-клітці» [Мельник, 2019].

Прикметно, що на шляху в «новий світ» головних героїв супроводжують кохані жінки. **Кохання як джерело порятунку** – ще один аспект, що традиційно розглядається в романах-антиутопіях. Не оминув він і твори Я. Мельника.

В антиутопіях зазвичай сам факт любовних стосунків не заохочується, а інколи навіть забороняється владою. Як приклад, можна навести антиутопію «Ми» Є. Замятіна, О. Гакслі «Який чудесний світ новий!». Ймовірно, причина у тому, що щире кохання – прояв високої чуттєвості, емоційності, емпатії, якої не має бути в суспільстві, де всі рівні, і нікого не можна виділяти. Кохання також

часто змушує людину наважитись на шалені речі, які можуть похитнути стабільність усталеної соціальної системи. Власне, це й сталося у романі «Маша, або Постфашизм».

Кохання людини зі стором вважалось серед громадян Рейха аморальним. Зізнатись, що твоя кохана – стор вважалось нонсенсом. Дорман, очільник опозиційної групи, був першим, хто наважився це зробити й представив іншим Ганну, свою дружину, розвинену жінку-стора, яка була одягнена та поводитись гірше тих, хто сидів у цей час на засіданні: «Це була звичайна жінка, і водночас усі відчували і бачили, що вона істота з іншої планети — дивна, яка трохи відлякувала, але тим і притягувала» [Мельник, 2016].

Не стільки жалість до сторів, скільки почуття закоханості змінило Діму. Ми читаємо, що на початку твору він без докорів сумління рубав сторів на м'ясо, бив, експлуатував, користувався їхньою працею задля задоволення своїх потреб. Саме кохання дало поштовх кардинально змінити життя. Саме кохання й бажання бути щасливим із Машею дало йому сміливості протистояти панівним суспільним нормам.

Габра, на відміну від Діми, супроводжували три жінки, до яких він мав почуття: «Якщо б їх було не троє, а одна, можливо, він би кинувся бігти... Але він не міг прибігти до них усіх і жити з усіма відразу» [Мельник, 2019].

Почергово виходячи наперед у житті головного героя, вони розкривали його особистість на певному етапі трансформації: Ліуз, «жалюгідна істота, одягнена в щось подібне на мішок, із розпатланим волоссям, яке безладно спадало на обличчя» [Мельник, 2019], – асоціюється з Габром незрячим, із Габром, простір якого обмежений, як і його почуття. Наталі стає частиною життя Габра в Тихому Куточку після прозріння та знайомства з іншими зрячими. Дівчина вражає його своєю красою, розумом, але навіть народження спільної доньки Жаклін не змінює ситуації: він відчуває себе чужим і нещасним. Нія – зряча жінка, яка шукає передусім щастя, а не владу чи комфортне життя. Вона колись врятувала життя

Габру, а головне, як і він, помічає красу світу. Нія найбільш близька його душі й саме з нею Габр знаходить спокій.

Ми розглянули важливі аспекти проблематики, характерні для обох романів-антиутопій Я. Мельника. Звернення до проблем інакодумства, самотності, людського щастя, проблеми тоталітарного суспільства, контролю над людиною, контролю свідомості, ролі пропаганди в текстах пов'язані передусім із дотриманням канонів класичних антиутопій. Проте твори розбіжні сюжетно, значною мірою – тематично та ідейно, відповідно у кожному порушується й низка особливих проблем.

У романі «Далекий простір» автор передусім досліджує **філософську основу правди й неправди**, намагаючись дійти висновку в питанні, чи завжди людині потрібна правда для щастя? Цьому дослідженню присвячена стаття з журналу для зрячих «Ще раз про гуманізм та жорстокість», що має підзаголовок «До питання про таємницю зору». У ній Майкл Феллоу, один із членів вищого керівництва, роздумує над тим, що є гуманність, а що є жорстокість у цьому світі, чи можна добро відокремити від зла й поділити все на чорне та біле. Як аргумент він наводить ситуації з історії, коли людям було повідано правду, і ця правда згубила їх. Інший персонаж із числа «зрячих» у відповідь на запитання про оприлюднення таємниці виголошує: «Хіба можна розповісти сліпому про світло? Хіба можна дати уявлення про десятки рівнів, сотні квадратів тому, хто все життя прожив у впевненості, що існує лише клаптик тверді, на якій він безпосередньо знаходиться?» [Мельник, 2019].

Ще одне філософське питання, на яке немає відповіді: «Наскільки відповідальна людина за світ?», або ж «Чи має людина відчувати провину за те, що відбувається зі світом?». Я. Мельник доводить, що все не так однозначно, як може здатися на перший погляд.

Однією з провідних проблем роману-антиутопії «Маша, або Постфашизм» є **гуманізм та дегуманізація суспільства**. Розгортаючи сюжет навколо несвідомого канібалізму: «Ми б'ємо батогом не «тварину», а мало не

«людину»... Ми вбиваємо та поїдаємо «собі рівного», «собі подібного». Тобто всі ми... людожери» [Мельник, 2016], – автор досліджує питання про залишки гуманності в сучасній людині. Він звертається до витоків гуманізму, розглядає концепцію гуманізму у філософії комунізму й, порівнюючи майбутнє й минуле, доходить до такого висновку: «Гуманізм, який утверджував рівність однієї людини стосовно іншої, був наслідком лицемірної рабовласницької «подвійної моралі»». Тобто вважає, що суспільство, в якому живе Діма, має найвищий рівень гуманності в історії людства загалом.

Нагадаємо, що зображуваний світ – світ постфашизму, а в німецькій культурі однією з провідних концепцій була концепція створення надлюдини. Власне, вона й фігурує основною у творі. Як і в будь-якій антиутопії, автор, зображаючи альтернативну реальність майбутнього, «говорить» у першу чергу з читачем-сучасником. Зважаючи на це, події у тексті можна спроектувати на XXI століття. Сьогодні часто підіймаються теми, пов'язані з тим, що люди почали вважати себе володарями планети й негласно – надістотами. При цьому Ярослав Мельник вважає, що між поняттями «тварина» та «людина» набагато менше відмінностей, ніж прийнято вважати. Ми вирішили, що за певними критеріями кращі від інших створінь, які населяють Землю, а отже, можемо самі розпоряджатись не тільки тими ресурсами, які вона дає, але й безпосередньо іншими живими істотами. Власне, таку модель описує і Я. Мельник творі: «Бо єдине, що вона усвідомлювала, — це те, що належить мені та що бігти їй нікуди» [Мельник, 2016]. Подібно до Діми в романі, який б'є Машу, сам не розуміючи, з якою метою: «Вона звивалася біля моїх ніг, прикриваючи від ударів обличчя та груди, і навіть боялася відбігти» [Мельник, 2016], – люди дозволяють собі жорстоке ставлення до тварин. Абсолютно не поважаючи кордони тварин, руйнуючи їхній екосвіт, вкорочуючи їм життя, причому життя в неволі, а часто навіть і в жахливих умовах, ми продовжуємо вважати себе гуманістами, маємо «чисту» совість, але чи не схожі ми на героїв роману? Можливо, ми теж почали втрачати духовність, повагу, зв'язок із природою? Чи може взагалі людина мати «чисту

совість», коли усе її існування можливе «завдяки компромісам із так званою «совістю», виробляючи в себе певний ступінь глухоти до божевільних криків ідеалу» [Мельник, 2016]? Це ті питання, над якими змушує нас замислитись автор роману «Маша, або Постфашизм».

«Моя книга декого зробила вегетаріанцем», – говорить Ярослав Мельник в інтерв'ю BBC [Мельник, 2016]. Про те, чи можна назвати роман-антиутопію «Маша, або Постфашизм» маніфестом вегетаріанству, висловлювалось багато критиків, зокрема Вікторія Ваколюк, Ірина Скляр та Юрчук Олена. Цей аспект безпосередньо пов'язаний з **проблемою гуманізму та дегуманізації суспільства**, адже однією з причин обрання такого способу життя людиною є небажання шкодити тваринам, почуття рівності з ними й поваги. Текст містить виразні сцени жорстокого поводження зі сторонами. Наприклад, сцени заколоту сторів на фермі й домашньому господарстві, а потім продажу кінцівок. Дитинчата сторів, подібно до дитинчат тварин, відбирались від матерів у ранньому віці, бо вважались найсмачнішим м'ясом. Стори навіть не мали вибору, від кого «мати потомство» та чи будуть вони його мати взагалі. Вони повністю залежні від людини та її волі, виконують тяжку та брудну роботу. Так само як і тварини, що живуть не в дикій природі. Реальність картин жахає, але це не той випадок, коли автор бажає епатувати читачів. За «незручністю» та подекуди «огидністю» тексту прихована єдина мета: сприяти людському прозрінню.

Порушуючи такі гострі для сучасного суспільства проблеми, Я. Мельник має на меті художніми можливостями пролити світло на правду, від якої ми відрікаємось. Ставлячи філософські запитання читачам, він залишає за ними право зробити власні висновки. Письменник прагне, щоб текст пробудив свідомість, став поштовхом до пошуку відповідей, що можуть, зрештою, призвести до особистісної трансформації.

3.2. Особливості поетики романів «Далекий простір» і «Маша, або Постфашизм»

Як і будь-який твір, антиутопія має свою особливу поетику, визначену особливостями жанру. Це, зокрема, щоденникова форма, або ж текст у тексті, канонізація брехні, трансформований словник, наявність героя-бунтаря, любовної лінії, прояви психологічного та фізичного насильства. Одним із основних параметрів жанру вважається художній час і простір.

Часопростір обох романів Я. Мельника зумовлений уявним майбутнім. Події розгортаються в суспільстві далекого майбутнього. Цей зв'язок та переплетіння часопросторових площин зумовлено передусім завданням антиутопій: передбачити та попередити про наслідки закріплення наявних суспільних тенденцій у ході історичного розвитку.

Для антиутопії характерний обмежений простір. Місце дії конкретне. Найчастіше це різні форми держави, відокремленої від іншого світу парканом, морем, лісом або, як у Я. Мельника, «зникаючою в небі величезною стіною із заліза та бетону» [Мельник, 2019]. Автор пішов далі й у романі «Далекий простір», звузив простір до критичної межі: місто населяють сліпі, і все, що вони можуть осягнути рецепторами, знаходиться не далі як за 1 м 30 см. Декому вдавалось і більше, але це, скоріше, виняткова здібність. Щоб у місті було легше орієнтуватись, винайшли акустичні датчики, які «сповіщали про наближення кожного зустрічного» [Мельник, 2019].

«Далекий простір» вважається порушенням світосприйняття, а тих, хто може його осягнути, називають хворими й відправляють на лікування. Очі в Державному Об'єднанні — непотрібний рудимент.

Усе, що оточує людину, знаходиться у просторі. Усвідомлення людиною простору дає їй можливість об'єктивно сприймати світ. Для героїв роману «Далекий простір» дійсність обмежена, а відповідно обмежений і їхній світогляд. «Самовдоволено насолоджуючись близьким простором, собою» [Мельник, 2019], вони не турбуються про загальнолюдські проблеми чи суспільне

процвітання. Тобто Я. Мельник демонструє читачам таке соціальне явище, як груповий егоїзм, що передбачає вузьку прагматичність та зосередження винятково на задоволенні своїх потреб. І справді, нащо «звалювати на свої плечі щось зовсім абстрактне, розгляд якихось загальних понять, які не мають стосунку до нашого життя?» [Мельник, 2019]. Що чекає на таке суспільство? Відповідь знаходимо між рядків: «бруд і купи розкиданих всюди відходів», дріб'язкові створіння з «дріб'язковими проблемами», вони «ніби покриті пилом несправжності». Їхній світ «обмежений квартирою, роботою, знайомою вулицею і розподільником» [Мельник, 2019].

«Близький простір» у романі Я. Мельника чужий Габру. Він не сприймає його, не може в ньому спокійно та щасливо існувати попри той факт, що він у ньому народився. Цього не можемо сказати про «далекий простір». Вони зіставляються на контрасті: «...навколо світло і далечінь, а тут вічна темрява» [Мельник, 2019].

Саме «далекий простір» дарує герою позитивні емоції, бажану гармонію, спокій та повноту, адже «там можна ходити по землі, дихати на повні груди, відчувати себе вільним» [Мельник, 2019]. На контрасті «далекий простір» здається більш динамічним та порожнім, порівняно з «близьким», де люди «повільно, як заводні ляльки, пересувалися зліва і справа», «повільно поспішали у своїх справах, обережно прислухалися до близького простору, до акустичних датчиків» [Мельник, 2019].

Змалювання світу «близького простору» зумовлене поетикою антиутопій, яка передбачає створення похмурої картини світу та відтворення гнітючої атмосфери. «Близький простір» пов'язаний передусім із мегаполісом та його жителями. Ярослав Мельник характеризує його наступним чином: «Мегаполіс тихо гудів, темний, закриваючи собою весь світ», «Мегаполіс – це огидний смердючий нарив» [Мельник, 2019]. В описах помітне нагромадження деталей, що викликає почуття задухи в головного героя, бажання Габра вирватись, утекти.

Часова площина повною мірою розкривається в іншій антиутопії Я. Мельника — «Маша, або Постфашизм». На час в сюжеті робиться акцент і навіть

починається роман із часової вказівки «XXXIX століття...» [9]. Теперішній час пов'язаний із подіями минулого. Цьому зв'язку сучасне й минуле автор приділяє значну увагу.

Фабула розкривається нелінійно, із постійними ретроспекціями, що важливі для читачів, бо пояснюють причини, які стали базовими для суспільства Діми; вони вказують на переломні події, які закріпили фашистські ідеї: «Через сто років після першої появи на історичній арені фашисти, як ми знаємо, все-таки спромоглися взяти реванш» [Мельник, 2016]. Автор порівнює майбутнє з минулим, зазначаючи той факт, що «у XIX столітті «нижча раса» була тільки вигадкою божевільного німецького філософа. Та у XXV-XXVIII століттях вона вже стала реальністю» [Мельник, 2016].

Попри велику кількість ретроспекцій, ми не можемо стверджувати, що описуване суспільство має відчуття власної історії та зв'язок із минулим. Герой лише репрезентує інформацію, яка вбивалась у його голову роками. Однак, наскільки вона правдива, сказати складно, адже єдине джерело історичних фактів контролюється й охороняється владою: «...забороняється пропаганда будь-яких ідей, що виходять із так званого «вчення консервативного гуманізму»» [Мельник, 2016]. Цей факт говорить про міфотворення, характерне для поетики антиутопій. Влада змінює історичний наратив у власних інтересах, приховує справжні факти, тому населення не має іншого вибору, як повірити.

Безперечний факт, що мова – носій культурної свідомості, ментальності та загальнолюдських цінностей народу. Лексичні одиниці, з яких складається мова, характеризують дійсність, у якій живуть її носії. Мова будь-якого народу XXI століття відрізняється від мови їхніх предків. Відповідно, й мова одного з альтернативних варіантів майбутнього має відрізнятись. Окрім того, що тексти насичені авторськими неологізмами на кшталт «стори», «скотолозтво», «консгум», «водомерія». Звичні для нас слова архаїзуються. Наприклад, архаїзмами є слова «тварина», «муки», «страждання» в романі-антиутопії «Маша, або Постфашизм». Це свідчить про те, що насильства не існує, або всіх

змусила так вважати Партія Консервативних Гуманістів. У творі «Далекий простір» навіть є упорядкований «Словник архаїзмів», що містить лексеми «радість», «сміх», «релігія», «віра», «свобода», «зір», «далеко», «бачити», «побачитись» і навіть «ви-бачити».

Щоденникові записи Габра розкривають читачам його внутрішній світ, психологічний та емоційний стан у контексті подій, які відбуваються з ним у певних часопросторових межах. Щоденникова форма допомагає головному герою розібратись у своїх думках. Щоденникова форма в романі «Маша, або Постфашизм» дещо видозмінена. У житті Діми особисті записи замінені кореспондентською колонкою спочатку в газеті «Голос Рейха», а згодом у підпільній «Пошук істини».

Про історичний та суспільний контекст дізнаємось не тільки з розповідей та спостережень головних героїв. Більшою мірою зі статей у журналах та газетних колонках. Цей прийом у літературознавстві прийнято називати «текст у тексті». Невипадково автор обрав саме таку форму реалізації цього прийому. Статті – це джерело масової інформації, а відповідно й спосіб влади управляти громадською думкою, контролювати державний наратив. Крім офіційної преси, є підпільна, або ж література руху опору. У ній опозиційні групи просувають власні ідеї з метою повалення панівного режиму та суспільного устрою. Згадується також про документи в секретних архівах, наприклад, у романі-антиутопії «Далекий простір» є «дуже стародавні книги, тисячолітньої давності» [Мельник, 2016], сторінки яких «порожні, зовсім порожні, там нічого не написано» [Мельник, 2016], тому що для їхнього зчитування потрібні очі – орган, який, як стверджує Міністерство контролю, «завжди служив вмістилищем слізних залоз і тільки» [Мельник, 2016].

Отже, просторово-часові категорії належать до жанроформуючих в антиутопії. Художній час реалізує ідею стрімкого руху суспільства в бік катастроф, катаклізмів та зустрічі з трагічним фатумом. Утверджується думка,

що минуле формує сучасність, і людство не в змозі вирватись із цієї залежності. Простір уособлює консервативне майбутнє із замкненими системами.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3

Підсумовуючи зміст розділу, можна сказати, що антиутопії постмодерну знаходяться на периферії між дотриманням чітко окреслених канонів жанру та набуттям нових рис, характерних для сучасного літературного процесу, зумовленого передусім запитам читачів ХХІ століття.

Антиутопії Я. Мельника «Далекий простір» і «Маша, або Постфашизм» охоплюють не тільки політичний і соціальний аспекти, як це було в класичних зразках «1984» Дж. Орвелла, «Який чудесний світ новий!» О. Хакслі, але й екологічну, культурну та морально-етичну проблематику. Стиль письма теж змінився, він адаптувався до сучасних читачів. З метою утримання їхньої уваги у світі, де купа чинників, що відволікають, автор робить сюжет динамічним, зводить до мінімуму портретні та пейзажні описи, позбавляється від канцеляризмів, робить мову більш простою, позбавленою термінів і складних конструкцій.

ВИСНОВКИ

Об'єктом нашого дослідження стала творчість українського письменника Я. Мельника, представлена романами-антиутопіями 2008 року «Далекий простір» і 2013 року «Маша, або Постфашизм». Ми детально проаналізували твори, звернувши увагу на такі аспекти, як жанр, проблематика, поетика та зв'язок літератури з сучасним суспільним контекстом.

Опрацювання робіт літературознавців і дослідження науково-теоретичних і навчально-методичних праць українських та закордонних авторів допомогли нам дійти висновку, що твори Я. Мельника належать до антиутопій за характерними ознаками: зображення майбутнього, що стало результатом розвитку тоталітаристських ідей; наявність любовної лінії, яка мотивує героя-інакодумця на рішучі дії, значна роль пропаганди, обмеження свободи, модель кастового суспільства, мотив застороги, особлива побудова часопростору та звернення до специфічного кола проблематики.

Рис трилера у творах «Далекий Простір» і «Маша, або Постфашизм», які стосуються напруженості сюжету, атмосфери загрози, небезпеки та хвилювання за долю головних героїв, недостатньо, щоб зараховувати їх до відповідного жанру. Те саме стосується й фантастичних та футуристичних елементів, ознак вегетаріанського роману в «Маша, або Постфашизм», пов'язаних з виразними, яскраво метафоричними описами жахливого життя сторів. У наведених прикладах йдеться скоріше про взаємопроникнення жанрів, загальну тенденцію текстів постмодерної літератури.

У ході дослідження ми встановили, що вигадане майбутнє в антиутопіях відповідає світобаченню та передчуттям, що виникають в суспільстві, а отже залежить від того, що відбувається в сучасності й підлаштовується під нього. Внаслідок зіставлення аналізованих антиутопій з класичними зразками «Який чудесний світ новий!» О. Гакслі й «1984» Дж. Орвела нам вдалось визначити результати трансформації жанру під впливом масової культури та свідомості сучасного суспільства. На даному етапі розвитку антиутопії автори разом з Я.

Мельником звертаються до глобальних проблем із метою привернення до них уваги читачів, підсилюють сюжетну динаміку, наближають мову до розмовної, побутової. Меседжі стають зрозумілими для всіх, а отже підвищується ймовірність, що текст-засторога спрацює. Отже, антиутопія є не просто літературним жанром, але й виразником суспільних цінностей, думок і переживань щодо картини майбутнього світу.

Змальовуючи світ майбутнього, Я. Мельник торкається гострих проблем сучасності. Він намагається показати, що може статись, якщо ми не змінимо своїх поглядів на самоцентризм, суспільний егоїзм, жорстоке ставлення до тварин і загалом до усього живого на планеті. Автор не просто описує жахливу картину світу, але й підштовхує до роздумів і дій, які змінили б ситуацію на краще. У романах Я. Мельник веде уявний діалог з читачем, ставлячи перед ним такі запитання, на які він повинен сам знайти відповідь «між рядків».

Проте його романи вирізняються не тільки цікавою проблематикою, а й особливостями поетики та жанрових рішень. Досліджуючи поетику, особливу увагу ми приділили часопросторовій характеристиці. Час і простір в антиутопіях мають умовне, метафоричне значення, адже відбувається зближення художнього майбутнього із сучасністю. У романі «Далекий простір» більшою мірою представлена просторова модель світу. На це натякає й назва твору. Одним з основних засобів у тексті є контраст «далекого простору», що асоціюється з емоціями, свободою, до яких схильна людина за своєю природою, із «близьким простором», обмеженим, нав'язаним владою, одноманітним. Таке зіставлення дає змогу відчути зміни світогляду й психологічного стану головного героя, його прозріння, як фізичного, так і духовного.

Одним із ключових аспектів поетики іншого роману «Маша, або Постфашизм» є час. Характеристика суспільства ХХХІХ століття показана крізь призму історичних подій. Періоди «до» та «після» розділяє переломний момент, що пов'язаний із перемогою фашизму у 2098-му й реалізацією їхньої утопічної ідеї. Завдяки постійним ретроспекціям в умовне минуле відкривається сутність

умовного сучасного, що дозволяє читачам установити причинно-наслідковий зв'язок прийнятих рішень у галузі політики та моралі.

Таким чином, ми провели аналіз романів Я. Мельника «Далекий простір», «Маша, або Постфашизм», розглянули особливості жанру, тематику, проблематику, поетику, прояви масовізації літератури. Завдяки цьому змогли визначити жанр творів, розкрити втілення творчих задумів автора й найголовніше – сформулювати перелік тенденцій, характерних для творів сучасної української літератури у жанрі антиутопії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Далекий простір/Я. Мельник. Київ: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2019. 336 с.
2. Дроздовський Д. Людина і далечінь. URL: https://vsiknygy.net.ua/shcho_pochytaty/32509/ (дата звернення: 19.06.2022).
3. Дроздовський Д. Письменник Ярослав Мельник: «Справжній народ — це не сліпа юрба, охоплена масовими емоціями, а сукупність зрячих індивідуальностей». URL: <https://zn.ua/ukr/ART/pisatel-yaroslav-melnik-nastoyaschiy-narod-eto-ne-slepaya-tolpa-ohvachennaya-massovymi-emociyami-a-sovokupnost-zryachih-individualnostey-.html> (дата звернення: 19.06.2022).
4. Дроздовський Д. Пізнати Машу: історія про свободу, гріх і пост-людство. URL: https://vsiknygy.net.ua/shcho_pochytaty/review/44387/ (дата звернення: 19.06.2022).
5. Копач О. О. Сучасна російська антиутопія (1980 – 2000-ті роки): традиції та новаторство (проза). Полтава, 2005.
6. Котик І. Біцефрасол і туга за свободою URL: <http://litakcent.com/2013/10/24/bicefrasel-i-tuha-za-svobodoju/> (дата звернення: 19.06.2022).
7. Лученко В. «Далекий простір» Мельника: роман поза жанром. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/entertainment/2013/11/131114_book_2013_readers_review_melnyk_luchenko_ms (дата звернення: 19.06.2022).
8. Матіос М. Свобода українського литовця Ярослава Мельника/Мельник Я. Далекий простір/Ярослав Мельник. – Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2013. 5–6 с.
9. Маша, або Постфашизм/Я. Мельник. Львів: Видавництво Старого Лева, 2016. 288 с.
- 10.Новохатько А. В. Ескапізм як соціокультурне явище сучасності. Філософські обрії. 2018. № 40 С. 97-105.

11. Пастух Б. Очі як рука розуму. URL: <http://bukvoid.com.ua/reviews/books/2013/10/30/165917.html> (дата звернення: 19.06.2022).

12. Пелюшенко О. Ярослав Мельник «Маша, або Постфашизм». URL: <https://www.chytay-ua.com/view.php?id=305> (дата звернення: 19.06.2022).

13. Переможці Книги року BBC-2013: Ярослав Мельник та Мар'яна і Тарас Прохаськи. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/entertainment/2013/12/131213_book_2013_final_nk (дата звернення: 19.06.2022).

14. Рецензії на книгу Я. Мельника «Далекий простір». URL: <https://www.livelib.ru/book/1000736398/reviews-dalekij-prostir-yaroslav-melnik> (дата звернення: 19.06.2022).

15. Рецензії на книгу Я. Мельника «Маша, або Постфашизм». URL: <https://www.livelib.ru/book/1001557150/reviews-masha-abo-postfashizm-yaroslav-melnik> (дата звернення: 19.06.2022).

16. Рокосовська О. Темінь навколо і вічне світло душі: рецензія на книгу Ярослава Мельника. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/entertainment/2013/11/131108_book_2013_readers_review_melnyk_rokosojska_ms (дата звернення: 19.06.2022).

17. Рокосовська О. Шок заради гуманності URL: <https://starylev.com.ua/blogs/shok-zarady-gumannosti> (дата звернення: 19.06.2022).

18. Скляр І. Осмислення роману Ярослава Мельника «Маша, або Постфашизм» у психопоестичальній площині//Актуальні питання гуманітарних наук: міжвуз. зб. наук. пр./ред.-упор. В. Ільницький, А. Душний, І. Зимомря. Дрогобич: Видавничий дім «Гельветика», 2019. – Вип. 24. Том 2. – 212 с.

19. У Парижі відбудеться презентація книги «Маша, або Постфашизм» Ярослава Мельника. URL: <https://starylev.com.ua/news/u-paryzhi-vidbudetsya-prezentaciya-knygy-masha-abo-postfashizm-yaroslava-melnika> (дата звернення: 19.06.2022).

20. Улюра Г. Це теж про любов. URL: <http://litakcent.com/2016/05/05/ce-tezh-pro-ljubov/> (дата звернення: 19.06.2022).

21. Федух І. С. Жанр антиутопії у постмодерністичному дискурсі//Актуальні проблеми філології та перекладознавства.]15. Вип. 9. С. 180 -184.

22. Шелухін В. Огляд твору Я. Мельника «Маша, або Постфашизм». Часопис «Критика», 2020. – Число 11–12. – 229–230 с.

23. Юрчук О. «Для того, щоб дістатися світла, потрібно пройти темряву». Прикмети антиутопії у романі Ярослава Мельника «Маша, або Постфашизм»//Літератури світу: поетика, ментальність і духовність: зб. наук. пр./ред. Ковпик С. Кривий Ріг, 2018. – Вип. 11. – 230-240 с.

24. Ярослав Мельник про читання як альтернативну реальність. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=dvzXdRm-Rw8> (дата звернення: 19.06.2022).

25. Ярослав Мельник: людина не втомиться жити, поки її оточує краса. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/entertainment/2014/12/141125_book_2014_interview_melnyk (дата звернення: 19.06.2022).

26. Ярослав Мельник: моя книга декого зробила вегетаріанцем. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/society/2016/11/161104_book_2016_melnyk_interview_vc (дата звернення: 19.06.2022).

27. Ярослав Мельник: режиму не вигідно відкривати книгарні. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/entertainment/2013/11/131119_book_2013_interview_melnyk_sx (дата звернення: 19.06.2022).

28. Dystopia, sciencefiction, post-apocalypse: classics – newtendencies – modelinterpretations/ed. by Eckart Voigtsand Alessandra Boller. – Trier: Wissenschaftlicher Verlag Trier, 2015. – 430 p.

29. Mijntje du Pont, Mrs. Linders. Comparing and Contrasting Brave New World and Nineteen Eighty-Four. 2017. URL: <https://fiorettipws.files.wordpress.com/2018/02/comparing-and-contrasting-brave-new-world-and-nineteen-eighty-four.pdf> (дата звернення: 19.06.2022).

30. Montrimas V. Protingo žmogaus romanas URL:
<http://www.satenai.lt/2014/06/09/protingo-zmogaus-romanas/> (дата звернення:
19.06.2022).